ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ कैवल्याख्योपनिषदं कैवल्यार्थावबोधिनीम् ॥ व्याख्यास्ये केवलस्ते
न परमात्मा प्रसीदतु ॥ १ ॥ ॐ अथाश्वलायनो भगवंतं परमेष्ठिनम्परिसमेत्योवाच ॥ भगवती
श्रुतिः सुखप्रतिपत्त्यर्थं कल्पनाश्वलायनमुनिं निमित्तीकृत्य आख्यायिकामवतारयति ॥ ब्रह्म
विद्यायामास्तिक्यं जनयितुम् ॥ अथ साधनचतुष्टयसंपत्त्यनंतरमाश्वलायनो ऋग्वेदाचार्यो
भगवंतं पूज्यावंतं परमेष्ठिनं सर्वोत्कृष्टस्थाननिवासिनमुपसमेत्य शास्त्रीयेण विधिना समीपमा
गत्योवाचोक्तवान् ॥ अधीहि मदनुग्रहार्थं स्मर ॥ भगवन् हे समस्तधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यशः श्री
मन् ॥ ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य विद्या बुद्धिस्तत्साक्षात्कारगताम् ॥ व
रिष्ठाम् अतिशयेन श्रेष्ठाम् ॥ सदा नित्यं ॥ सद्भिः देहादिष्वात्मबुद्धिशून्यैः । सेव्यमानां हृदये ध्येयमा
४ नाम् । निगूढां सर्वभूतेष्वात्मनो विद्यमानत्वेन विद्यमानामप्यविद्यया नितरां संवृताम् ॥ यया
चिरादिति ॥ ब्रह्मविद्यया अचिरात् सर्वपापम् अदीर्घेण कालेन निखिलदुःखकारणाज्ञानं ससं
स्कारं व्यपोह्य विविधं परित्यज्य विनाश्येत्यर्थः ॥ परान्निखिलजगत्कारणाद्धिरण्यगर्भात् ॥ पर
मुत्कृष्टम् ॥ अज्ञानाश्रयविषयत्वाभ्यां पुरुषम् ॥ परिपूर्णम् ॥ उपैति प्राप्नोति ॥ विद्वानहमे

सर्वपापं

तद्विषयं स्पचत्र प्राणो वाक्य नमानीत ताद्द

वसोस्मीति साक्षात्कारवान्॥ एवं पृष्टस्तस्मै शिष्याय ब्रह्मविद्यार्थिने॥ स गुरुः॥ ह किल उवाच उक्तवान्॥
पितामहश्च जगत्कर्तृणां दक्षादीनां पिता पितामहः॥ चकारोप्यर्थः॥ स पितामहोप्युवाच॥ न तूपेक्षांकृ
तवान्॥ इत्यर्थः॥ ब्रह्मविद्यायाः साक्षाद्दुःकुमशक्यत्वात् अंतरुपायांतरमाह॥ श्रद्धाभक्तिध्यानयोगा प्रत्य
त् श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः भजनं भक्तिः सदेकतात्पर्यबुद्धिः ध्यानं विजातीयप्रत्ययशून्यस्सजातीयप्रवा य.
हः तेषां योगः संबंधः॥ एतत्कारणमिति यावत्॥ तस्माद्वेहि॥ जानीहि॥ इदानीं यथाश्रद्धाभक्ति
ध्यानयोगो ब्रह्मविद्यायां कारणं तद्वत्संन्यासोपीत्याह॥ न कर्मणा श्रौतेन स्मार्त्तेन वा॥ न प्रजया
पुत्रादिना॥ न धनेन दैवेन मानुषेन वा वित्तेनेति पूर्वेण संबध्यते॥ अमृतत्वमिति वक्ष्यमाणानुषं
गः॥ कर्मप्रजाधनेष्वेव गंतव्यः॥ त्यागेन श्रौतस्मार्त्तकर्मपरित्यागेन परमहंस्याश्रमरूपेणैके॥
महात्मानः संप्रदायविदः॥ अमृतत्वमविद्यादिमरणभावराहित्यम्॥ आनशुः आनशिरे प्राप्ताः॥
एवं कृते संन्यासे॥ परेणेति॥ परेण परस्तात्॥ नाकं कं सुखं तद्विरोधि दुःखं न अकं यस्मिन्॥
सः नाकस्तस्योपरीत्यर्थः॥ अथवा परेण परं नाकं आनंदात्मानं॥ निहितं प्रक्षिप्तं धात्रा॥ गुहायां
बुद्धौ विभ्राजते विशेषेण स्वयंप्रकाशत्वेन दीप्यते॥ एतत्प्रसिद्धं विश्वव्यापिस्वरूपं॥ यतयः १

संपरेण श्रीकै

ॐ॥ अथाश्वलायनो भगवंतम्परमेष्ठिनम्परिसमेत्योवाच॥ अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां
वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानान्निगूढाम्॥ यथाचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परम्पुरुषं या
ति विद्वान्॥ तस्मै स होवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगादवैहि॥ न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः॥ परेण नाकन्निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विश
न्ति॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्न्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वाः॥ ते ब्रह्मलो
केषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे॥ विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः सम
ग्रीवशिरश्शरीरः॥ अत्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुम्प्रणम्य॥ हृत्पु
ण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम्॥ अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं
शिवम्प्रशान्तममृतम्ब्रह्मयोनिम्॥ तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपम
द्भुतम्॥ उमासहायम्परमेश्वरम्प्रभुन्त्रिलोचनन्नीलकण्ठम्प्रशान्तम्॥ ध्यात्वा मुनि

गंस्थितिभूतयोनिंसमस्तसाक्षिन्तमसःपरस्तात्॥सब्रह्मासशिवस्सेन्द्रस्सोऽक्षरःपर
मस्स्वराट्॥सएवविष्णुस्सप्राणस्सकालोऽग्निस्सचन्द्रमाः॥सएवसर्वंयद्भूतंयच्चभ
श्री व्यंसनातनम्॥ज्ञात्वातम्मृत्युमत्येतिनान्यःपन्थाविमुक्तये॥सर्वभूतस्थमात्मानंसर्व
भूतानिचात्मनि॥सम्पश्यन्ब्रह्मपरमंयातिनान्येनहेतुना॥आत्मानमरणिंकृत्वाप्रणवं
चोत्तरारणिम्॥ज्ञाननिर्मन्थनाभ्यासात्पाशन्दहतिपण्डितः॥सएवमायापरिमोहितात्मा
शरीरमास्थायकरोतिसर्वम्॥स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैस्सएवजाग्रत्परितृप्तिमेति
म ॥स्वप्नेपिजीवस्ससुखदुःखभोक्तास्वमाययाकल्पितजीवलोके॥सुषुप्तिकालेसकलेवि विश्व
लीनेतमोभिभूतस्सुखरूपमेति॥पुनश्चजन्मान्तरकर्मयोगात्सएवजीवःस्वपितिप्रबुद्धः॥
पुरत्रयेक्रीडतियश्चजीवस्ततस्तुजातंसकलंविचित्रम्॥आधारमानंदमखण्डबोधं
यस्मिँल्लयंयातिपुरत्रयञ्च॥एतस्माज्जायतेप्राणोमनस्सर्वेन्द्रियाणिच॥खंवायुर्ज्योति

१

त संन्यासाः प्रयत्नवंतो ब्रह्मसाक्षात्कारसंपन्नाः॥ विशंति प्रविशंति इदं वयं स्म इति साक्षात्कारे
ण तद्देव भवंतीत्यर्थः॥ यतीं विशेषणान्याह॥ वेदांताः प्रसिद्धाः तेभ्यो जातं विज्ञानं अहं ब्रह्मास्मी
३ तो× ति ज्ञानं तस्मिन्नेव सुनिश्चितोर्थः प्रयोजनं येषां ते॥ अथवा सुनिश्चित अयमित्थमेवेति सम्यग
र्थो वधारितो ब्रह्मलक्षणोर्थो येषां ते विदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः॥ संन्यासयोगात् सम्यक्सर्वां
तविषयादिवस्तु कर्तृत्वभोगस्य न्यासः त्यागः संन्यासः तस्य योगः अहं संन्यास्यस्मीति बोधः त
स्माद्यतयः व्याख्यातं पुनरादानं विशेषत्वद्योतनार्थं॥ शुद्धसत्वाः शुद्धं रागादिकषायरहितं
सत्वमंतःकरणं येषां ते॥ एवंभूता अपि कुतश्चित्प्रतिबंधादेतस्मिं शरीरे अनुत्पन्नसाक्षात्का
रास्तेतदा उत्क्रांतयः॥ ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मणः कार्यस्यैक एव लोकोनेकभूमिकत्वात् सद्वदथ
उपर्यधोविभागेना वस्थिताः बहुवचनेनाभिधीयंते॥ ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परस्य ब्रह्मणः कार्यस्य
अंतकाले विनाशकाले॥ द्वितीयपरार्धावसानः परांतकालः तस्मिन्॥ परामृतात्॥ उत्कृष्टादम
रणधर्मणो व्याकृतात्॥ परिमुच्यंति परिमुच्यंते॥ सर्वतो मुक्ता भवंति॥ सर्वे निखिलाः॥ इदानीं ब्र
ह्मज्ञानार्थं उपासनां कर्तुं देशविशेषमाह॥ विविक्तदेशे च एकांतप्रदेशे चैवं द्वादश्याकुलकाले

समाप्ति श्रीवाचस्पतिरक्षणारीरंच प्रथमं

पि॥ सुखासीनस्थः सुखमनुद्वेगकरं दर्भासनं सुखासनं तत्स्थः॥ शुचिः बहिरंतः शौचवान्॥ स मग्रीवशिरःशरीरः ऋजुकायः स्वस्तिकाद्यासनस्थ इत्यर्थः॥ अत्याश्रमस्थः अत्याश्रमेचा रिगृहस्थ वानप्रस्थ कुटीचक बहूदकहंसेभ्यः आश्रमः परमहंसलक्षणः अत्याश्रमः तत्स्थः॥ स कलेन्द्रियाणि समनस्कानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि॥ निरुध्य स्वस्वप्रचारेभ्यो वरुध्य॥ भक्त्याद्ववदे वाधिक्याद्वा॥ स्वगुरुं स्वस्यतत्त्वमसीत्यर्थस्यावबोधकं॥ प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा॥ चिंतेर॥ हृत्पुं डरीकं हृदयकमलं पंचपि द्रादिविशेषणं॥ विरजं विरजस्कं अपगत रागतं रागादिकं॥ विशुद्धं विगतसमस्तदुःखादिदोषं॥ विचिंत्य विशेषेण ध्यात्वा॥ मध्ये हृत्पुंडरीकस्यांतः विशदं नि र्मलं शुद्धस्फटिकसंकाशमित्यर्थः॥ सद्भूविशदं अविद्यादिरहितं॥ विशोकं दुःखसंस्कार रहितं आनंदपूर्णं हृदयं स्मेरानं नं चेत्यर्थः॥ वस्तुतस्तु विशदं अविद्यादिरहितं विशोकं दुः खसंस्काररहितमिति॥ निर्गुणपरत्वेन समस्तं वाक्यमवगंतव्यं॥ निर्गुणस्याप्युपलब्धिस्थान त्वेन हृदयप्रवेशमध्यस्थत्वमविरुद्धत्वं॥ तथा च विचिंत्य ध्यात्वा मननानिदिध्यासनेन हृत्त्वे येतदुपपन्नमेव॥ अचिंत्यं वाङ्मनसातीतत्वेन प्रत्ययसंतत्याविषयं॥ वाङ्मनसातीतत्वे हेतु

Margin notes: विविलाति (left); विगत शोकजः (right); दूर (left); २ (right)

रापश्चपृथिवीविश्वधारिणी॥यत्परम्ब्रह्मसर्वात्माविश्वस्यायतनम्महत्॥सूक्ष्मात्सूक्ष्म
तरन्नित्यन्तत्त्वमेवत्वमेवतत्॥जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चंयत्प्रकाशते॥तद्ब्रह्माहम
ितिज्ञात्वासर्वबन्धैःप्रमुच्यते॥त्रिषुधामसुयद्भोग्यम्भोक्ताभोगश्चयद्भवेत्॥तेभ्योवि
लक्षणःसाक्षीचिन्मात्रोहंसदाशिवः॥मय्येवसकलञ्जातम्मयिसर्वम्प्रतिष्ठितम्॥मयि
सर्वंलयंयातितद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्॥अणोरणीयानहमेवतद्वन्महानहंविश्वमिदंवि
चित्रम्॥पुरातनोहम्पुरुषोहमीशोहिरण्मयोहंशिवरूपमस्मि॥अपाणिपादोहमचि
न्त्यशक्तिःपश्याम्यचक्षुःसशृणोम्यकर्णः॥अहंविजानामिविविक्तरूपोनचास्तिवेत्ता
ममचित्सदाहम्॥वेदैरनेकैरहमेववेद्योवेदान्तकृद्वेदविदेवचाहम्॥नपुण्यपापेमम
नास्तिनाशोनजन्मदेहेन्द्रियबुद्धिरस्ति॥नभूमिरापोममनास्तिवह्निर्नचानिलोमेस्ति

ब्रह्महत्यात्पूतो भवति सुवर्णस्तेयात्पूतो भवति कृत्याऽकृत्यात्पूतो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति ॥

न चाम्बरं च ॥ एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥ समस्तसाक्षिं
सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥ यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति सुरापानात्पू
तो भवति ॥ अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् ॥ अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम्
॥ तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं फलमश्नुते ॥ कैवल्यं फलमश्नुत इति ॥ ॥ इत्या
श्वलायनब्रह्मसंवादे कैवल्योपनिषत् ॥ ॥ ॥ ॥

२

ॐ भूः संन्यस्तं मया ॐ भुवः संन्यस्तं मया ॐ स्वः संन्यस्तं मया ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मया स्वाहा
पुत्रैषणाया वित्तैषणाया लोकैषणायाश्च व्युत्थितोऽहं स्वाहा ॐ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहे
त्यादिप्रैषमंत्रानुच्चार्य ब्रह्मपरोक्षं कृत्वा तदनन्तरविधिः

ह्यशेष शुमेत वा

माह ॥ अव्यक्तं शब्दादिविशेषशून्यत्वाद् अस्पृष्टं ॥ असत्त्वपरिच्छेदं वारयति ॥ अनंतरूपं न विद्य
ते अंतः इयत्ता रूपाणां शरीराणां यस्य सोनंतरूपस्तं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं ॥ शिवं मंग
लरूपं प्रशांतं अविद्यादिदोषरहितं ॥ अमृतं कालत्रयासंस्पृष्टं ॥ यद्वा निरतिशयानंदरूपत्वे
न ॥ ब्रह्म बृहत् सर्वस्माद् अधिकं ॥ योनिं जगज्जन्मादिकारणं ॥ तथा तथैव [illegible] ह्यशेषलज्जा तत्त य
त्स्वरूपमपि ॥ [illegible] आदिमध्यांतविहीनं उत्पत्तिपरिच्छेदविनाशवर्जितं ॥ तत्र हेतुः ॥ एकं द्विती
यवस्तुमात्ररहितं ॥ विभुं समर्थं व्यापिनं वा ॥ चिदानंदं स्वयंप्रकाशमानं निरतिशयानंदं अ
रूपं चिदानंदव्यतिरिक्तरूपरहितं ॥ तत अद्भुतमाश्चर्यंकरं ॥ उमासहायं उमा ब्रह्मविद्या भ
२ वानी वा सहाया कामादिकपाटच्चुरक्षका अर्धनारीश्वरत्वेन वामांगास्थिता नारीरूपा युवति
रूपत्वेन वा यस्य स उमासहायः ॥ तं परमेश्वरं उत्कृष्टं ब्रह्मादिनियंतारं ॥ प्रभुं समर्थं ॥ त्रिलो
चनं त्रीणि सोमसूर्याग्न्यात्मकानि यस्य यद्वा त्रयाणां विश्वतैजसप्राज्ञानां विराट् हिरण्य
गर्भेश्वराणां वा स्वयंप्रकाशत्वेन लोचनं स्वप्रकाशं स्वरूपं त्रिलोचनं तं ॥ नीलकंठं नील
शे तमोज्ञानं कंठे कंठवच्चिदेकदेशे अधिकव्यापित्वेन चैतन्यस्य वर्त्तते स नीलकंठः ॥ प्रशांतं [illegible]

लोचनानि ३ अस्ता नात= दास रूपसकंठ यदा

निरवद्य

सजातीय

तिव्याख्यातं ॥ प्रशान्तं प्रसन्नवदनेन्द्रियम् ॥ ध्यात्वा प्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कृत्य ॥ मुनिर्म-
ननशीलः ॥ गच्छति प्राप्नोति ॥ भूतयोनिं आकाशादिभूतकारणम् ॥ तर्हि किं कारणत्वोपाधि-
नेत्याह ॥ समस्तसाक्षिणं सर्वबुद्धिप्रचारद्रष्टारम् ॥ साक्षित्वमपि न केवलमस्येत्याह ॥ तमसः
आवरणविक्षेपरूपाया अविद्यायाः परस्तात् परतः ॥ अविद्यासंबन्धशून्य इत्यर्थः ॥ उमासहायो-
पासनातः प्राप्नोति ॥ अविद्यायां दशायां सम्बन्धमेत्याह ॥ स उक्तः ब्रह्मा प्रथमशरीरिकार्यकार-
णभूतः ॥ स उक्तः शिव उमासहायः स इन्द्रः त्रिलोकपतिः ॥ स अक्षरः विनाशरहितः ॥ परमः
उत्कृष्टः स्वराट् ॥ अन्यानपेक्षत्वेन स्वयमेव राजत इति स्वराट् ॥ स एव विष्णुः व्यापनशीलः ॥ शं-
खचक्रगदाधरः ॥ स उक्तः प्राणः प्राणादिपंचवृत्तिरूपः ॥ स कालाग्निः कालरूपवैश्वानरः ॥ स
चंद्रमाः शशांकः ॥ स एव उक्त एव सर्वं निखिलं यत् प्रसिद्धं भूतमतीतं यच्च तदपि भव्यं भावि
चकाराद्वर्तमानमपि सनातनं चिरंतनम् ॥ ज्ञात्वेति ॥ ज्ञात्वा अहम्ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य
तं उक्तं मा... नं दात्मानं मृत्युमविद्यां ससंस्कारां अत्येति अतीत्य गच्छति ॥ नान्य उक्तो ब्रह्म-
ज्ञानाद्व्यतिरिक्तः पंथा मार्गः विमुक्तये विमुक्त्यर्थं नास्तीति शेषः ॥ सर्वभूतस्थं निखिलेषु स्था-

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्थ आत्मा व्यवहार

वरजंगमेषु तिष्ठतीति सर्वभूतस्थः तमात्मानं अस्मत्प्रत्ययव्यवहारयोग्यं सर्वभूतानि च स्थाव
रजंगमानि च कार आधाराधेयभावनिरसनार्थः ॥ आत्मनि आनंदात्मनि अहंप्रत्ययसौम्ये संपश्य
न् सम्यक्संशयविपर्ययराहित्येनावलोकयन् ॥ ब्रह्म बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं परम्
उत्कृष्टं अनुपचरितमित्यर्थः ॥ याति प्राप्नोति ॥ न याति इति देहलीदीपन्यायेन संबध्यते नेत्याति नाप्र
नोति अन्येन उक्तबोधव्यतिरिक्तेन हेतुना कारणेन ॥ ध्यात्वा मुनिर्गच्छतीत्युक्तं तेन ज्ञात्वा तं मृत्यु
मत्येति नान्यः पंथा विमुक्तय इत्यनेन ॥ सर्वभूतस्थमात्मानमित्यादिहेतुनेत्युक्तं ॥ यदा त्वेवं ज्ञानेन नो
सद्यस्तदा तदुत्पादने हेतुमाह ॥ आत्मानमंतःकरणमरणिं कृत्वा वह्निजननकमंथनसंस्कृतकाष्ठमध
धो निधाय ॥ अधरारणित्वेन चिंतयित्वेत्यर्थः ॥ प्रणवमोंकारं उत्तरारणिमपि च कारः कृत्वेत्यनु
षंगः ॥ ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात् ज्ञानस्य सर्वात्मकोऽहमस्मीत्येवंरूपस्य मंथनं निर्मथनं युक्तिभि
र्विलोडनं तस्याभ्यासः आवृत्तिरूपो ज्ञाननिर्मथनाभ्यासः तस्मादुत्पन्नेनाहं ब्रह्मास्मीति साक्षा
त्काराग्निना पाशमात्मनो बंधरूपमज्ञानरचितं अहंममादिग्रंथिं दहति भस्मीकरोति ॥ पंडि
तः पंडा अहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिः सा संजाता यस्य सः पंडितः ॥ नन्वभ्यासं गोदासीनस्याद्वितीयस्य कुतः संसा

मायाः विद्याक्कावरणविक्षेपकरीशक्तिस्तया परिमोहितः स्वयंप्रकाशेनात्मा स्वरूपोऽयस्य सः ।

स्वरूपः पृथाः इत्यत आह ॥ ऐसँबोल्को संगोदासीन एवं न त्वन्यः स्वयंप्रकाशः आत्मस्वरूपः ॥ मा कलेवर
यापरिमोहितात्मा शरीरं स्थूलादिभेदभिन्नं मनुष्यादिशरीरं आस्थाय अहं मनुष्य इत्याद्यभिमा
नमासमन्तात्स्वीकृत्य करोति व्यापारजातं कुरुते ॥ स्त्र्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स्त्रियो मनोनुकूला
युवतयः अन्नपाने मनोनुकूले ॥ आदिशब्देन वसनाच्छादनादीनि मनोनुकूलानि तैः स्त्र्यन्नपाना
दिविचित्रभोगैः ॥ स्वप्ने लिङ्गाद्ददसा ॥ स एव मायापरिमूढ एव न त्वन्यः ॥ जाग्रज्जागरणे इन्द्रियैर्बा
ह्यविषयोपलब्धिरूपं कुर्वन् ॥ परितृप्तिं सर्वतो विषयजातं हि स्वामेति । गच्छति सुखदुःखचप्रा
प्नोतीत्यर्थः ॥ स्वप्न इति ॥ इदानीं स्वप्नस्य सुषुप्त्योर्विक्षेपतद्भावकथनेन संसारस्य मो
योरर्थादृष्टान्तमाह ॥ स्वप्ने तु इन्द्रियग्रामोपरमे स्वप्नेऽर्थे स जीवः प्राणानां धारयिता विविधवि
षयवासनावासितः ॥ सुखदुःखभोक्ता सुखदुःखयोः प्रसिद्धयोर्भोक्ता अहं सुखी अहं दुःखी
त्येवंरूपप्रत्ययात् सुखदुःखभोक्ता ॥ तत्र संसारस्य दृष्टान्तेन वास्तवत्वं वारयति ॥ स्वमायया
स्वस्यैतज्जडदेहाभिमानिनो मायया अज्ञानाविपरीतज्ञानं च तया कल्पिते विश्वलोके स्वप्ने कल्पि
तवासनारूपे विश्वास्मिन् रथयोगपथ्यादिके निखिले लोके भुवने च जने च कल्पिते विश्वलोके स्व

न्रय

नेयथालब्धज्ञागरणेपीत्यर्थः॥सुषुप्तिकालेसकलेविलीनेआनंदभोगावसरेसकलेनिखिले
विलीनेविशेषविज्ञानेस्वकारणेलयंगतेएतावत्सुषुप्तौमोक्षेचसमं यासुषुप्तेस्तुविशेषः॥त
मोभिभूतःअज्ञानावृतः॥सुखरूपस्वयप्रकाशमानंदात्मस्वरूपएतिगच्छति॥पुनश्चानंदस्वरूप
प्राप्यभूयोपि॥जन्मांतरकर्मयोगात्प्राग्भावीयकर्मानुसारात्॥सएवआनंदस्वरूपप्राप्तःनत
न्योजीवःप्राणधारकः॥स्वपितिस्वप्नावस्थानंप्राप्नोति॥गच्छति॥सुषुप्तात्॥अथवाप्रबुद्धःप्रबो
त्रयै धजागरप्राप्तोभवतीतिशेषः॥इदानींजीवब्रह्मणोरैक्यमाह॥पुरत्रयेस्थूलसूक्ष्माज्ञानाख्येशरी
रेक्रीडतिविहरतियश्चजीवः चकारएवकारार्थः॥प्रसिद्धःपरमात्मैवप्राणधारकः॥ततस्तस्मा
देवजीवाभिन्नान्नत्वन्यस्मात्॥जातमुत्पन्नंसकलंनिखिलंविचित्रंविविधकर्मनामरूपंविश्वं॥
भ. आधारंरज्जुरिवसर्पधारावलीवर्द्धमहत्त्वादेःसकलविश्वाधारभूतं॥आनंदंनिरतिशयानंद
स्वरूपं॥अखंडबोधंआनंदस्वरूपत्वेपिस्वयंप्रकाशैकस्वभावं॥यस्मिन्नखंडैकबोधे॥लयं
ग विनाशंयातितिष्ठति॥पुत्रैस्त्रयंव्याख्यातंचशब्दादन्यदपि॥एतस्मात्पुरत्रयाधिष्ठानाद्ब्रह्मणः
जायतेउत्पद्यतेप्राणःक्रियाशक्तिर्मनःअंतःकरणंज्ञानशक्तिस्सर्वेन्द्रियाणिचज्ञानकर्मेन्द्रिया

तथापि च शब्दादेहादिकमपि ॥ खं नभः वायुः नभस्वान् ॥ ज्योतिस्तेजः ॥ आपः नीराणि ॥ पृथिवी भूमिः ॥
विश्वस्य निखिलजगतः धारिणी विधारिणी ॥ यदिति ॥ इदानीं महावाक्यार्थमाह ॥ यत्प्रसिद्धं उक्तरूपं
परं ब्रह्म तद्बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं ॥ सर्वात्मा सर्वप्राणिहृदिस्थः सर्वान्तर्यामी ॥ विश्वस्य स
र्वस्य कार्यकारणजातस्यायतनं आधारभूतं महत् ॥ प्रौढं सर्वाधारत्वेनैव ॥ सूक्ष्मादणुपरिमाणा
त्सूक्ष्मतरं महदप्यतिशयेनाणुं नित्यं विनाशशून्यं तदुक्तम्य परब्रह्म ॥ तत्त्वमेव तदवगंतेवत्त्वं
न त्वन्यत् ॥ ननु तन्मत्तोन्यत् अहं तु तस्मादन्यः मयि कर्तृत्वादिविशेषोपलंभात् इत्यत आह ॥
त्वमेव तत् ॥ त्वं कर्त्ता भोक्ता अविद्यया वस्तुतः परब्रह्मैव न त्वं ॥ इदानीं एवं ज्ञाने फलमाह ॥ जा न्य
ग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय उक्ताः तदादयो विश्वविराडादयस्तत् एव प्रपंचं यत्
प्रसिद्धं स्वयंप्रकाशं प्रकाशते प्रकाशयति ॥ तदुक्तं स्वयंप्रकाशं ब्रह्म सत्यादिलक्षणं अ
हं ब्रह्मावगंताचिदानंदात्मा इति अनेन प्रकारेण ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य सर्वबंधेनिखिलबंधे र
हं ममाद्यैश्वर्यकारणैः प्रमुच्यते ॥ प्रकर्षेण मुक्तो भवति ॥ इदानीं सर्वप्रपंचाद्वैलक्षण्यमाह ॥ त्रिषु ५
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु धामसु स्थानेषु यत्प्रसिद्धं भोग्यं स्थूलप्रविविक्तानंदरूपं भोक्ता विश्वतैज

नसप्रासाख्यः भोगः अत्र स्थूलप्रविविक्तानंदभोगोपि यदुक्तं त्रिधामभोग्यादिप्रपंचजातं भवेत्॥ स
एतेभ्यस्त्रिधामादिभ्यः विलक्षणः विपरीतलक्षणः वैलक्षण्यमाह॥ साक्षी अध्यस्तस्याविश्वस्य द्र
ष्टा॥ चिन्मात्रः चिदेकरसोहमहंप्रत्ययव्यवहारयोग्यः॥ सदाशिवः कैवल्यात्मा नित्यकल्याणरू
पः महेश्वरः॥ भगवान्नारायणो वा॥ प्रपंचवैलक्षण्यं स्वस्योक्त्वा इदानीं जगज्जन्मादिकारणत्व
मपि स्वस्याह॥ मय्येव मत्त एव ब्रह्माभिन्नान्नत्वन्यस्मात् सकलं निखिलं भूतभौतिकप्रपंचजातं
उत्पन्नम्॥ मयि ब्रह्माभिन्ने सविनाशं सर्वं निखिलं विश्वं प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण प्राप्तं॥ स्थितं॥ मयि
सर्वं व्याख्यातं लयं याति गच्छति॥ न तस्मात्कारणात् सर्वजन्मस्थितिध्वंसकारणत्वात् ब्रह्म देश
कालवस्तुपरिच्छेदशून्यं॥ अद्वयं ज्ञातृज्ञानज्ञेयादिविभागशून्यम्॥ अस्मि भवामि॥ अहं ब्रह्म
अयमंता॥ ब्रह्मजगज्जन्मादिकारणं जगत्कारणत्वेन विकारित्वं प्राप्तं॥ तदेन दर्शितं बोधस्वरूप
त्वेन वारयति॥ अणोरणुपरिमाणात् अणीयान् अतिशयेनाणुः अहमेव जगत्कारणमहंप्रत्ययव्य
वहारयोग्यो नत्वन्यः तद्वत् यथा अणुः तथा महान् महतोपि महीयान्॥ सर्वस्मादप्याधिकः॥ अ
हं व्याख्यातं॥ अणीयसां महतां च कारणानां च यथा भेदस्तथात्रापि स्यात् इत्यत आह॥ विश्वं

वि नाशं

विश्वं विविचं विविधं स्वरूपमनन्तभेदं दृश्यमित्यर्थः तदभिन्नस्यात्मनो वा आधुनिकत्वं स्यादित्यत आह

मावि द्य.

विश्वं स्थूलभौतिकं प्रपंचजातं अहं व्याख्यातं ॥ पुरातनोहमिति ॥ अस्य तु अंतत्वादेः दशाहित्येन स्व
स्मादभेदः स्यादित्यत आह ॥ पुरातनश्चिरंतन आधुनिकसर्पधारावलीवदमूर्तिर्न बोद्धाभिन्ना
चिरंतनीरज्जुरिव ॥ अहं व्याख्यातं ॥ पुरुषः परिपूर्णः ॥ वस्तुत अहं व्याख्यातं ॥ अविद्यादशायां ईशः
नियंता ॥ नियंतृत्वे सामर्थ्यमाह ॥ हिरण्मयः ज्ञानप्रचुरः ॥ तत्प्रधानो वा आदित्यस्थः सर्वकारण
कार्यात्मा अहं शिवरूपं मंगलस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि भवामि ॥ अवलोकयामि ॥ इदानीं सर्वकारण
विहीनस्य सर्वज्ञतास्वस्याह ॥ अपाणिपादः पाणिपादविहीनः अहं अचिंत्यशक्तिः दुर्बोधशक्तिः
एवंभूतोपि जवनः ग्रहीतेत्यर्थः ॥ पश्यामि अवलोकयामि अचक्षुः चक्षुर्विहीनः ॥ स ॥ शृणो
मि श्रवणं करोमि अकर्णः कर्णरहितः ॥ अहं विजानामि विविधप्रपंचजातं अवगच्छामि विविक्त
रूपः बुध्यादिप्रत्ययरूपः ॥ न चास्ति नास्त्येव वेत्ता कर्मकर्तृत्वभावेनावगंता ॥ ममानंदात्मनो भेद
रहितस्य चित्स्वप्रकाशबोधस्वभावः सदा सर्वदा अहं इदानीं सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यस्यात्मनः सर्व ८
विकाराभावं दर्शयति ॥ वेदैरनेकैः ऋग्वेदादिभिर्बहुभिः अहमेव वेद्यः प्रतिपाद्यः ॥ वेदांतकृत् ॥ वेदां
तसूत्रकृत् व्यासरूपः वेदविदेव च वेदांतकृतो विशेषणं वेदांतानां विद्यास्थानां वेत्ता वेदवित् स एव

वेदैः सांगानां ना

नास्तिमायाः विनाशेन विद्यते मम मत्स्वरूपः मम देहेंद्रियमनः ... नास्ति नभसि रोममम ...
कायमन प्राणे तिशेषः दर्शिः प्रसिद्धः नास्ति न विदो नमम मत्स्वरूप...

नत्वन्यः ॥ वशब्दादनेकतपःसंपन्नश्च अहमेव ॥ अनेनविभूतिमत्सत्त्वेषुइदमेवप्रधानमित्युक्तं ॥
नपुण्यपापंमम [illegible] ॥ न चानिलोमेस्ति वायुरपि मम न विद्यते ॥ चकाराद्वायुवीर्यैका
यमपि ॥ नचांबरं च आकाशं मम नास्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयचका[illegible]कार्यंतद्व्यतिरिक्तउक्तानुक्तभावार्थः   मा का
एवमुक्तेनप्रकारेणाविदित्वा साक्षात्कृत्य परमात्मरूपं तत्स्वरूपं नंदात्मस्वरूपं गुहाशयं बुद्धौशया
ननिष्कलं निर्गताः प्राणश्रद्धाखंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवींद्रियं मनोन्नवीर्यंतपोमंत्रकर्मलोकना
यमा न्त्रै मास्व्याः कला यस्मात्तं अद्वितीयं सजातीयविजातीयभेदशून्यं ॥ [illegible] ॥ समस्तसाक्षिं
समस्तसाक्षिणं सर्वद्रष्टारं ॥ सदसद्विहीनं भावाभावविवर्जितं ॥ तदेवनिरवद्यं गच्छतीत्याह ॥
प्रयातिशुद्धं परमात्मरूपं स्पष्टं ॥ एवंभूतं परमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्तस्याशुद्धांतःकरणस्य
अंतःकरणशुद्ध्यर्थमाह ॥ यःप्रसिद्धो मुमुक्षुरनुत्पन्नसाक्षात्कारः शतरुद्रियं नमस्ते रुद्र इ
त्यादिरुद्राध्यायमधीते पठति ॥ यथाशक्ति नित्यं सः शतरुद्रियाध्यायकः ॥ अग्निपूतः अग्नि
भिःपूतः पवित्रीकृतः भवति स्पष्टं ॥ सुवर्णस्तेयात्पूतो भवति स्पष्टं ॥ कृत्याकृत्यात कृत्यं बुद्धि
पूर्वकं अकृत्यमबुद्धिपूर्वकं पापं तस्मात्पूतो भवति स्पष्टं ॥ तस्माच्छतरुद्रियाध्ययनादविमु
क्तं विरूपत्वेन मुक्तः परावेत्तेभ्यो व्यतिरिक्तो अविमुक्तः पशुपतिः तमाश्रितो भवति ॥ स्पष्टं ॥ अत्या

विमुक्तः   ... नाशेन ... भवति ...

श्रमी अस्याश्रम उक्तः ॥ पारमहंस्यलक्षणः स यस्यास्तीति सः ॥ सर्वदा निरंतरं सकृद्वा कदाचिद्वा
दिवसे दिवसे एकवारमित्यर्थः ॥ अधिकारिसामर्थ्यानुसारेणाव्यवस्थितिः कल्प्या वाशब्दः ॥
अनेन रुद्राध्यायजपेन ज्ञानं अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपं प्राप्नोति ॥ संसारार्णवनाशनं ॥ सं
पाप सारसागरशोषणं ॥ यस्माद्रुद्राध्यायजपो अशेषनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुः तस्मात् ॥ तत ए
ध्यान वं विदित्वा उक्तेन प्रकारेण त्रिनेत्रैरुद्राध्यायाध्ययनादिना ॥ विदित्वा साक्षात्कृत्य एनं परमात्मानं
कैवल्यं केवलस्यात्मनो भावः कैवल्यं ॥ तत्फलं ॥ पुरुषाभिलाषविषयं ॥ सर्वपुरुषार्थसमाप्तिरू
तं ॥ अश्नुते प्राप्नोति ॥ कैवल्यफलमश्नुते व्याख्याते ॥ पदाभ्यामुपनिषत्समाप्त्यै ॥ इति श्रीअ
थर्वणवेदे कैवल्योपनिषद्दीपिका श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविद्यारण्यकृता ॥ ॥

॥ ॥ श्रीरामः ॥ ॥ श्रीराम ॥ सं ॥ ॥